

Fitxa per la Nules-pèdia / Museu de memòria oral

Nom/Cognom	Antonio Gavara Gavaldá
Data de naixement	Dissabte 2 de novembre de 1940
Títol	<i>Antonio Gavara i els pioners en la maquinària agrícola</i>
Categories	Agricultura, taronja
Data i lloc de l'entrevista	Divendres 15 de setembre de 2023, a la 76a Fira de Ramaderia i Maquinària Agrícola de Nules
Equip entrevistador	Etnograma (Nelo Vilar, Laura Yustas)
Enllaç	https://youtu.be/cpXJqZeJ8mo
Extracte	https://youtu.be/j67-i2dnrnM

Antonio Gavara, artífex de la factoria de [maquinària agrícola Gavara](#), és un home de conversa agradable i ben documentada, amb l'experiència d'una vida com a pioner en el seu camp. Antonio Gavara, com un altre Antonio ben conegut, [Antonio Martínez](#), són persones que es van avançar al seu temps per protagonitzar la modernització dels cultius — especialment dels cítrics— des dels anys 60, que tanta riquesa, i tan ben distribuïda, van aportar al nostre territori. És una història d'èxit que ara podria haver acabat el seu cicle si no es prenen mesures decidides en els pròxims anys. Es tracta d'una generació pràcticament autodidacta, que va aprendre treballant de valent i que ens dona especialment gust de conèixer i de compartir en este espai.

Antonio conta ací tot el procés de transformació de la Plana, amb l'ús de malacats i excavant pous, i del treball, amb l'aparició i el perfeccionament de la maquinària. És un relat apassionant, necessari per entendre la història recent del nostre poble.

Vam entrevistar a Antonio Gavara en el marc de la Fira de Maquinària Agrícola de Nules de 2023 —a la que ha assistit ininterrompudament des de l'any 65!—, en un dia en què ens va ploure intensament. Va valdre molt la pena i vos convidem a escoltar o a llegir a Antonio, pel valor social de la seua història, per entendre a on estem i qui som.

Sinopsi

Antonio Gavara (1940) parla de la seua formació en l'àmbit de la mecànica i dona testimoni de la modernització de la citricultura a partir dels anys 60, en una espenta que va contribuir de forma admirable a la creació de riquesa i a la seua justa distribució en el nostre territori.

Transcripció

Contingut

1. Canvis i modernització en l'agricultura	2
2. La formació.....	4
3. El temps de la maquinària agrícola	6
4. Innovació marca Gavara.....	8
5. Primers fabricants	10
6. El Nules de postguerra i l'inici de la transformació del terme	11
7. La clementina	13
8. Màquines de polvoritzar Gavara i altres faenes.....	15

1. Canvis i modernització en l'agricultura

[Comencem parlant d'algunes persones entrevistades a Nulespèdia] ...ell era operari i jo portava l'atra, és dir, lo mateix que feia ell feia jo. Després este Vicente [[Vicent Oliver, maquinista, operador de cine](#)] va ser el conductor del rul·lo. Quan se va comprar el rul·lo pa fer tots els camins... bueno pues, Vicente Oliver, jo era el que li ajudava a portar el rul·lo. Jo ixer rul·lo l'he conduït.

Però quan encara era de vapor i tot allò?

Sí, sí, era de vapor. Tot allò de canviar el motor dièsel, això és després. Quan era de vapor que anava amb aigua i carbó ell era el conductor, i jo l'ajudant.

[Antonio Martínez... A Antonio el coneixerà vosté tamé.](#) [*Sobre Antonio Martínez cal llegir també el fabulós llibret [‘De l'aladre romà a l'ordinador’](#), i escoltar-lo al [Rodacarrers 2021](#)*]

Hombre, som amics. Som amics des de anar a escola. I amics, amics, amics de tota la vida. I després, si mosatros vàem ser uns pioneros en el tema de maquinària agrícola, no t'ho preguntes: el pare d'ell era procuraor d'un senyor de Nules que li dien Alejandro Vicent, i este tenia unes propietats i molt bones. I el procuraor era el pare d'ell. I el pare d'ell era una persona molt bona persona i molt honrat a més no poder, eh? I quan son pare va faltar va ser ell procuraor de Alejandro Vicent. I una vegà Alejandro Vicent ja va faltar tamé, entonces ell se va dedicar a polvoritzar. I ell va ser digam de ixa época que tots som... ell es és una miqueta més jove que jo... d'ixa época vàem ser els jóvens que mos vam interessar molt en la maquinària agrícola, en l'agricultura, en les plagues i... perquè ell va fer molts cursillos en capacitació agrària. Ací en Nules. Que va ser molt important allò perquè ahí en capacitació agrària se van ajuntar tres ingenieros agrónomos, tres, que sabien molt com a ingenieros, però com a pràctiques no tenien res. I entonces se va ajuntar el ingeniero amb els pràctics, i els pràctics eren... de jóvens eren Antonio Martínez i molts més, però gent molt major que ells tamé acudien als cursillos i ahí alcomençàem a saber cultivar modernament i tota l'agricultura. I jo en aquell entonces cada màquina de polvoritzar que venia de fora... jo normalment, pues jo he venut màquines en Galícia, en Extremadura, normalment de Castelló hasta la Corunya i després hasta Portugal, inclús una en Portugal, he venut màquines per tots els rincons, i com la gent no sabia res d'insecticides, teníem... ací en Nules ja teníem els Insecticides Benavent, que tamé era de aquella época, i insecticides Mafa. I jo en cada màquina de polvoritzar que enviava, com ningú sabia res de plagues, jo els posava catàlegs de Mafa i de Insecticides

Benavent i se n'anaven a lo millor cara a Andalusia o cara a Galícia o cara a Extremadura amb els catàlegs dins pa que sapieren què era una màquina de polvoritzar i pa què servia i quins eren els productes químics que s'empleaen.

Después ací en Nules pues ja, claro, les màquines pues ja fa a muntó anys que fem màquines. La màquina era de gasolina, no hi haven motors dièlsels, i valia trenta-tres mil pessetes tota la màquina completa, amb tres o quatre dies de acompanyar al client, al llauraor, pa ensenyar-li...

Això ho feien vostés tamé?

Sí, claro. És que el llauraor no sabia res. I entonces jo sabia ja d'insecticides i de plagues, i de màquines de polvoritzar, i de motocultors. Entonces mo n'anàvem amb el motocultor, mo n'anàvem a la finca i posàvem la màquina, aparcàvem la màquina en el puesto adequat, ací al costat d'una bassa pa poder carregar l'aigua. Se carrega aixina, se monta unes mangueres d'esta forma, se posa l'aigua, se posa l'insecticida adequat, **[5 min.]** la plaga que teníem jo li dia quina era i com era. I la forma d'estendre les mangueres i de polvoritzar.

Clar, que tamé té la seua cosa, pa que no se lliguen.

I quan acabàvem pues entonces ho arplegàvem tot i pac a casa. I en això pues si en un dia no tenia prou, pues dos dies, tres dies o quatre dies acompanyant-lo a... I n'he ensenyat, a manejar motocultors i a manejar màquines de polvoritzar n'he ensenyat una barbaritat de gent, una barbaritat. Que d'ixos que jo he ensenyat ja no n'hi ningú per ací ja, eh? Perquè eren els auelos dels actuals o els pares. I ja no en queda ningú, han desaparegut tots. Però Antonio Martínez un bon element. Bona persona i sabia de què anava, en el tema agrícola sabia com portar un camp, sobretot els del tema de la teronja els portava de categoria. I a cursillos de Extensió Agrària anava un valencià que vivia en Nules. I a este li dien Vicente Feliz, i este com a llaurador de hortalíssies era un gran llauraor. I ixe home era major i anava a cursillos com si tinguera quinze anys, igual, amb molta il·lusió. Después tamé va aparèixer per ací per Nules, va aparèixer [Hermanos Peris](#), de Foios, València. I estos eren molt bons agricultors de hortalíssies. I entre les hortalíssies el tema del meló, ells eren uns figures. Hasta l'extrem de que tota la terra d'arròs de Nules la van comprar tota ells.

Pa melonar?

Pa plantar melons de tot l'any. I tota la zona d'arròs de Xilxes tamé la van comprar tota ells. I ahí van crear el nom de [Melones Vicentín](#). Que existix, la marca existix, perquè una vegà Vicente i Ramón, que eren els primers, vaen faltat, i ja una filla del Ramón ja era la que portava tot el negoci. I ja com els pares ja no podien plantar tot lo que ella podia comercialitzar, se va dedicar a, molta gent llauraors de tots els arraedors de Foios a que plantaren melons que ella els distribuïa tots. Era tan intel·ligent i tan valenta esta dona... era Peris, que el renom que li van traure va ser la "Dama de Foios". Quan era esta la "Dama de Hierro". La Thatcher. Pues a esta li vaen traure el sobrenom de Thatcher perquè era valenta com ella assoles. I encara existeix la marca.

Tenen un almacén allà en Cúper, que és Foios, és terme Foios.

És que Cúper és un bàrrio de Foios, que és d'a on ells són. I va alplegar a fer finques, o alquilava finques per Andalusia pa plantar melons i ne plantava de melons, ne plantava barbaritats. I les màquines de polvoritzar que empleaven pals melons les vaig fer totes jo. I se n'anava una màquina de polvoritzar al millor a Carmona, en Sevilla, una finca enorme a Carmona i allà anava la màquina de polvoritzar, i quan la màquina s'averiava, que no s'averien massa però de vez en quan hi havia que pegar-los un repassó, com ells tenien camions que portaven gènero cara Carmona i de Carmona cara ací, la màquina la carregaven al camió i mos avisaven: "la màquina a la una de la nit alplegarà al taller". El camionero s'esperarà, li pegueu

un repassó a fondo i sense baixar-la del camió [10 min.] la màquina se'n tornarà pac a Andalusia”.

Claro, ací eren pioneros un poc...

En hortallissia... és que estos eren uns fora sèries. Estos Peris, Hermanos Peris, eren uns... En melons van ser la marca... el que més melons plantava de tota Espanya era ell. I el que més ne venia era ell. I la marca de més calitat era ell. I el secret tu saps quin era?

Ni idea, vamos...

Pues qualsevol llauraor quan tenia el millor meló de l'any traïa la llavor i la guardava pa llavor pa l'any que ve.

Clar, aixina s'ha fet sempre, sí.

Pues Peris el secret no era la llavor. Peris traïa la llavor dels melons que no aprofitaven pa res, és dir, quan havia de triturar el melonar perquè ja estava mort, uns dies antes anaven i els quatre melons que quedaven mig podrits i rars, que no eren bons pa vendre, de ixos traïa la llavor. I d'ahí sé jo, de paraules de Ramón Peris, sé jo... “Xa, Ramón —senyor Ramón, perquè jo era un xiquet—, dic: senyor Ramón, què estan fent estos ahí que estan partint els melons, traent-los la llavor i tirant-la al cabàs? —Diu: estan fent llavor pals melons de l'any que ve bueno. —Ui, però si tots els llauraors han tret llavor del millor cogombro o de la millor carabassa o del millor meló, i vostè els trau del rebuig? —Diu: és que els melons de primera, segona i tercera valen dinés. I sobretot els de primera valen molts dinés. Ixos n'hi ha que guanyar dinés, i el que no aprofita pa res d'ixe traem llavor”. Al revés de tot lo que jo havia vist en tota la vida. Ixos eren els Peris.

2. La formació

Bueno, i com arriba vosté a crear açò? Vosté se va formar, mos contava, de mecànic.

Jo alcomence als dotze anys de mecànic amb [José Gavara](#). I com era el xiquet, en bicicleta pujava a cobrar factures a Artana, a Eslida... A Eslida era a Borrasca, no sé si te sona... A Borrasca. A Borrasca li cobrava les factures. Después en Artana a José Igualada, “Racó” que díem. A José des de que jo era xiquet ja li cobrava les factures d'un [Fiat Balilla](#) que tenia. A Vicent Ramón Pitarch, que tamé tenia un cotxet xicotet, i a l'atre Pitarch que era el que portava la Capachera.

Pocs cotxes hi havien i pocs camions.

I después n'hi havia un altre turisme que era de un home que li dien “Roio”. El Roio. Pues el cotxet que tenia el Roio però l'auelo, que era dels primers cotxes que van entrar en Artana, ja els reparàvem tots en José Gavara. I jo era el cobraor.

És que mecànics no n'hi havien molts. Bona cama pues pa pujar en aquella carretereta amunt.

No, jo el Collao el pujava conforme volia i la carretera era de asfalt, però plena de clots i plena de curves. I en bicicleta, sense ningun problema.

Entonces vosté se va criar, digam, va dependre de mecànica en el taller...

Jo vaig dependre amb José Gavara de mecànica, i vaig dependre en turismes i camions fent tota classe de treballs: elèctrica, reparació de motors... però reparació de motors, eh? Ballestes, xaxis, plataformes... tot això. I quan tenia tamé per ixa edat que jo anava al taller, és quan... com en el taller els aprendisos no cobràvem, ni seguros ni res ni històries, això no existia, no cobràvem. I gràcies per tindre-mos al taller deprenent. Però com no cobrava jornal és quan [Vicent Oliver](#) me va proporcionar un sueldo. Diu: “vindràs al cine”, perquè el anterior,

el altre companyero, se'n va anar a França, un tal Reines, se'n va anar a França, diu: “vindràs tu a ajudar-me i ahí cobraràs jornal”. I entonces alcomence a cobrar jornal. Después...

Feien cine tots els dies, entonces.

Totes les dies, menos un dia a la setmana: **[15 min.]** el dilluns no se feia cine. Però después totes les dies, i els dumenges a les 3:00 a les 6:00 i a les 10:00. Vull dir que les racions eren bones, i d'ahí jo me traïa el jornal. Però entonces com dedicava moltes hores al cine, pues José Gavara se va enfadar un poc. I claro, jo del cine me traïa el seu... i se va enfadar tamé amb Vicente Oliver. Que va ser xòfer tamé del camió de la Hermandat. Portava el rul·lo i portava el camió. Se va enfadar tamé. Después va aparèixer que en el carrer Sant Antoni, que és a on estava el Rosso, pues allí els jóvens majors que jo, pues... jo era el xiquet del carrer i els que eren una miqueta més majors pues se feien un patinet —açò que va la gent en patinet— ja se'l feien ells, un patinet, una carrossa que era una tabla amb un volant que era un llistó, amb quatre rodaments feien una carrossa i en la carrossa els jóvens del carrer se passaven les hores jugant amb els *[inintel·ligible]*. I entonces de ixos més majors va haver u que va treballar en la fàbrica de Segarra i va ser torner. I va ser campeó provincial de torners, campeó regional de torners, campeó d'Espanya de torners, i no t'ho pergues, eh?: campeó europeu. Ixe era un tal Cascales. Cascales. I jo entonces com el coneixia i ell era campeón, el instint que tenim els xiquets, pues “jo tamé vull ser campeón” *[risses]*. I entonces me'n vaig anar a treballar a la fàbrica de Segarra. I allí vaig treballar de torner. I allí vaig treballar de torner, de fresaor i de soldaor. I allí des de prompte-prompte ja vaig cobrar jornal de primera i dos extres. Dos extres que no tenien tots, però dos extres que va ser... Pujar a primera amb sueldo va ser per ser treballaor i ser interessat. Segon, va vindre una extra que era perquè sempre que n'hi havia una averia en la fàbrica, demanaven voluntaris pa reparar-la, i jo sempre era voluntari pa reparar ixa averia. Fora de fontaneria, fora d'electricitat i fora de lo que fora. I entonces alplega un moment que els Segarres no eren tontos, eh? Els Segarres: “qui s'ha quedat de voluntari? Fulano, fulano i fulano. Bé”. A la pròxima averia: “qui s'ha quedat de voluntari? Els de sempre. Qui són? Este, tal, tal, tal”. I era u de Nules que baixava en bicicleta, ploguera o tronara, era igual, i se quedava de voluntari. I alplega un moment que me ve una... sent un xiquillo encara me ve un jornal de primera i unes estrenes. I jo no sabia allò de què era, jo no havia demanat mai augment de sueldo. I no sabia de què era, i no sabia de què era i allà a última hora me vaen dir que era per ser jo voluntari. Después alplegà un momentet que me tornen a pujar el sueldo i jo no sabia perquè, però va ser que dels quatre germans Segarra n'hi havia u que li dien Ernesto, casat amb una de Nules, i estava l'encarregat de mitja fàbrica, curtits. Perquè de calçats estava d'encarregat Pepe, i el Silvestre era el relaciones públics, que era el amic de... amic de Franco companyero de mili, quan Franco era alferes militar de acadèmia, i allà se va ajuntar Silvestre Segarra, que era xicotet però molt valent, se va ajuntar, **[20 min.]** i segurament seria perquè Franco pues era listo i sabia d'ajuntar amb un espavilat, que no tenia carrera ni tenia res i apenes havia anat a escola, però era espavilat amuntó. I ahí se vaen fer amics.

Ah! Jo sabia que Franco va vindre alguna vegà per ací, però no sabia perquè.

Eren íntim amics. Íntim amics. I quan Segarra se'n va anar a la mili, que va caure pa l'Àfrica, Segarra ja... Silvestret ja va, digam, obligar als pares i als germans a fer espartenyas pa ell, que tindria a lo millor dotze anys o deu o onze, amb un carro i un matxo anava ell a vendre les espartenyas que feia la família, i anava vendre-les a Almenara, a Xilxes, La Llosa, Moncofa, Nules, Burriana, a Castelló, Betxí, Artana... en un carro. I quan va alplegar a anar-se'n a l'Àfrica, ell ja tenia una fabriqueta vistosa. I quan se va armar la guerra a Franco li feien falta botes pa l'exèrcit. Botes que no eren de pell, eren de lona, i va fer totes les botes pa l'exèrcit espanyol. I a continuació ja va començar a fer sabates pa tots els militars i pa tota la gent i pa molts puestos. I va obrir tenda en Castelló, va obrir tenda en València. Va obrir tenda en Barcelona, va obrir una tenda en Madrid, en la calle Montera, que tamé feien falta voluntaris pa anar a

muntar aquella tenda. I com de costum me van agarrar a mi tamé —tamé un xiquelo que tindria a lo millor díhuit anys—, voluntari a muntar la tenda allà. I después en cert moment Ernesto Segarra tenia una nevera, que no tenia ningú, i se va trencar l'empunyadura d'obrir i tancar. I ell estava d'encarregat de la part de curtits, i allí n'hi havia taller d'automòbils, taller de fundició i taller de mecanització i reparació pa tot lo que era curtits. I l'home com era l'encarregat d'allí, se'n va a buscar l'encarregat d'allí del taller i diu: “açò me s'ha trencat, soldeu-m'ho”. I aquells li van dir: “això no es pot soldar”. I no se pot soldar i no se pot soldar, i después va al taller de automòbil, que tenien tot turismes i camions, i “tampoc se pot soldar”. I jo treballava en el taller de calçats, baix de les oficines, i a l'hora de pujar a les oficines diu: “xa, pues per poc vaig a entrar ací a vore què me diuen”. I se'n va a buscar a l'encarregat i diu: “pa soldar açò”, i diu: “home, no ho sé, hi ha un xiquelo que ixé ho solda casi tot [risses]. No li ho assegure. —Diu: pues pregunta-li-ho a vore si ho pot soldar”. I allí me ve l'encarregat amb la peça trencà i me diu: “açò ho pots soldar, tu? —Dic: sí, home [risses]. —Diu: segur?”. I jo no sabia allò per a on anaven els tirs. “Segur? —Home, si me dixa provar a calfar”, perquè això era soldar amb l'autògena, amb gas. “Si me dixa calfar la peça, jo al calfar-la voré com derretix, i si me derretix a gust meu, sí. Si no me derretix conforme vull, no”. I entonces me se planta l'encarregat davant de mi i diu: “prova-ho, però ojo, no la faces malbé. —Dic: no la faré malbé, perquè la calfaré per la part de darrere que no té ningun problema”. La calfe i dic: “sí que se pot soldar. —Diu: pues agarra't tot el temps que vullgues però... i solda-la. —Dic: però me té que dixer soldar-la i mecanitzar-la”, vol dir que después de la soldadura, llimar-la, polir-la i dixer-la en condicions. Tot. Diu: “lo que vullgues, però ben fet. I pots anar a on vullgues”. I això és un material que quan el calfes se fa com la cera, i se derretix. I se'n va tot a l'aire enseguida. Dic: “pues me té que dixer eixir fora de la fàbrica pa agarrar i fer un bon grapat de fang pa faltar la peça, [25 min.] soldarla i quan li tinc que pegar la volta la torne a posar sobre el fang i el fang fa de suport. Pa si se derretix que no se desintegre”. I entonces me'n vaig fora, el porter no me dixava eixir, i jo: “parle amb Hugué, que tinc permís pa eixir i pa tornar”. Parla i “va pues, ves-te'n i torna quan vullgues”. Una vegà tinc el fang me pose a soldar-ho i al cap d'un rato allò estava soldat i arreglat. I li ho porte a Hugué que era l'encarregat i dic: “ahí ho té, arreglat”. I entonces resulta que se'n puja dalt, li ho dóna a l'amo Ernesto: “qui ho ha soldat, això? —Un xiquet de Nules que hi ha al taller. —Ui, de Nules?”, perquè la dona era de Nules. Diu: “dis-li que puge”. I me fa pujar a parlar amb l'amo. I me mira i diu: “home, amb dos-cents mecànics que n'hi han lo menos en tota la fàbrica, no n'hi ha ningú que ho solde i el més xiquet de tots ho solda?”. Diu: “la meua dona és de Nules. —Ja ho sé. —Ui, com ho saps? —Dic: Home, clar que ho sé, la seua cunyà i el seu cunyat viuen en el carrer Sant Antoni en Nules, al mateix carrer que visc jo. Jo conec a la seua dona, i el conec a vostè. I conec als seus nebots”. I entonces, bueno, ja no podien augmentar-me més el jornal. Diu: “pues demana lo que te faça falta que jo faré tot lo que puga per tu”. Això em va dir: “a mi no me fa falta res”. I después ja me'n vaig anar a la mili, i después de vindre de la mili jo era mecànic de motors de cotxes, era torner, era fresaor, era rectificaor, no vaig ser campeón perquè no vaig anar... Vaig anar a un concurs de soldaura a Castelló, i avant. I avant. I entonces ja me'n vaig a la mili, me'n vaig anar a la Menorca, acabe la mili, només acabe de la mili pues me'n vinc, treballe en un atre taller que era Ramón Matas, treballe un any però amb el consentiment de que jo en un any m'havia de preparar el taller pa posar-me a treballar pel meu compte, i alcomence a treballar ja amb els motocultors. En un taller en Mariano Huesa, d'ací de Nules, i a continuació passe a Santa Natàlia. I més avant passe a on estem ara.

3. El temps de la maquinària agrícola

Antes me contava el tema de les maquinetes, que venien maquinetes, les primeres eren d'Alemània me dia. Me podria explicar una miqueta això...?

Sí, mosatros alcomencem els primers en exposar la maquinària agrícola, perquè no existia. I alcomencem a exposar la Corete. I la Corete la vàem tindre uns quants anys i vaig vendre

màquines, no en Nules, en Nules i en tots els arraadors. En Artana moltes. Artana, Vilavella, Betxí, Nules, Moncofa, Almenara, Xilxes... Però després a poquet a poquet ja eixia gent de ixos pobles que tamé se dedicada a... se va dedicar a la maquinària agrícola, entre ells, per exemple, a Artana Benjamín [*Silvestre*]. Benjamín prompte prompte va alcomençar tamé a voler vendre motoaixades, i jo li vaig: "Benjamín, ven esta i fora de que puge jo a vendre-les. Vas i la vens". En Betxí tamé va passar igual. En Betxí estava Paco Hernández que tamé volia vendre'n, i "va, pues tira, a vendre màquines".

I eren... les primeres marques eren estrangeres?

És que en Espanya no se fabricava res. I després per València vaen haver una que se dia Valiant que tamé se va fer en Valencià. Després en Algemesí se fabricava el motocultor i tractor BJR. Saps? Vull dir que se van fer pinitos, però tot això tot ha desaparegut. I inclús de la firma... tamé una firma alemana que se diu Agria, que és coneguda. Pues Agria, quan ja vam començar a vendre Agria, que eren motocultors més grans, no se fabricaven en Espanya, se fabricaven en Alemanya. I prompte prompte el banc de Bilbao-Vizcaya va montar la fàbrica de Agria en Espanya, [30 min.] que la va montar en Amorebieta, Biscaia. I allí va alcomençar a fer tamé motocultors, o motoaixades, que són les de dos rodes, motocultors i tractors. I tamé ha desaparegut. En Villareal se vaen fer ixes catorze empreses que feien maquinària agrícola i que era, entre elles les més conegudes, pues Girmet, Trust, Macàper, Cabasola, Terbu, Movicam... hasta catorze fabricants han desaparegut tots tamé. Mosatros hem sobre existit per dedicar-nos al tema de la polvorització.

Això no s'acaba.

De moment encara no, però mo s'acabarà l'agricultura i s'acabarà tamé la maquinària.

Vostés continuen fent depòsits pa polvoritzar en motors en goma i fan tamé els atomitzadors.

Mosatros som en la província de Castelló, i possiblement en la Regió de Valenciana, els primers que vàem alcomençar a fer atomitzadors. Els primers. I després tamé vàem ser els primers en fabricar bombes, i mosatros fabriquem les bombes —que en Artana n'hi han una muntonà—. I fabriquem les bombes, fabriquem les pistoles, fabriquem la correria, fabriquem tot tipo de màquina de polvoritzar, vàem ser els primers en fabricar una màquina de polvoritzar enganxà

a motoaixà, que és lo que n'hi hava entonces, perquè hasta ahí les que n'hi haven eren enganxaes darrere de un carro. Un carro amb un matxo o en un cavall, portaven... el medicament el portaven en la caixa del carro i la màquina de polvoritzar amb tres rodes arrastrà darrere del carro. Perquè no n'hi haven tractors. I entonces quan alcomencem a vendre motocultors som mosatros els primers en fabricar una màquina de polvoritzar enganxà a una motoaixà. I després una miqueta més avant, que el llauraor ja va alcomençar a tindre cotxe, tenien el Citroën furgoneta i el 4L furgoneta, entonces la mateixa màquina de polvoritzar enganxà a motoaixà la vàem transformar a màquina remolcà a automòbil. Hem segut primitius en

motocultors, primitius en tractors, i després primitius en màquines de polvoritzar. I hem passat per tot [risses]. Allà en aquella foto, allí tenim els tractors Carraro, veus? I el primer és

Fendt. Fendt va ser u dels tractors millors del món, eh? Millors del món. I no hi havia exportaor. Érem mosatros els que demanàem un tractor a fàbrica a Alemania, l'haviem de pagar per adelantat i al cap de tres mesos apareixia el tractor. Però ixe tractor mosatros el vàem portar a Espanya més que res perquè era una marca de les millors del món. Era un tractor que se fabricava amb cabina ja, i amb elevador frontal i toma de força frontal, i entonces reunia les condicions adequaes pa esta zona. Perquè polvoritzava i el conductor anava dins de la cabina amb aire condicionat i sense contaminar-se de la medicina, perquè el tractor portava filtres anticontaminació i el conductor anava estupendament, molt bé. I después tenia elevaor frontal, que va ser el principi dels trituradoraors, que tamé eren me pareix que dels primers, perquè els primers que van aparèixer les primeres proves les vaen fer en Sagunto, amb màquines... amb trituradoraors, i en la mateixa prova la màquina se trencava. Eren les primeres, **[35 min.]** eren tan roïns i no tenien experiència, i anàvem a la prova del primer trituradoraor que es va fer i se trencava. Después mosatros vam portar trituradoraors italians. I portàvem el Fendt, ja te dic, el gastàvem precisament perquè venia la toma de força frontal i... la toma de força frontal i el elevaor frontal. Entonces el trituradoraor anava al principi del tractor, i el conductor veia per a on passava i sense ningun problema. És a dir, que pal trituradoraor era el tractor adequat. Pal tractoriste era l'adequat. I pa l'atomitzaor era l'adequat. I ja el vàem portar mosatros. Después ixa fàbrica va desaparèixer. Va desaparèixer, la van comprar uns americans. I ixe continua fent-se, però amb la marca Fendt. Però distribuïda per la Massy Ferguson, que és una marca americana.

Bueno, vostè ademés de vendre ací supose que vendrien en tota Espanya, per lo que mos dia.

Bueno jo, normalment... La primera màquina que vaig vendre de polvoritzar fora de, digam, de de la zona de València, se'n va anar a Los Barrios, Cadis. Allà al costat de... i de Algecires. I era perquè un senyor de Nules, que tamé era exportaor de fruta, que era Vicente Beltrán, els pares; el pare i el tio. Ja eren exportaors de fruta i tenien dos finques en Andalusia. Jo els vaig fer una màquina de polvoritzar i els la vaig portar jo personalment allí a Los Barrios. I l'encarregat de la finca aquella era u de Nules, que li dien Zacarías Doñate. I vaig portar allí la màquina i allò va ser obrir-me la pista pa alcomençar a enviar màquines ja... i per molts puestos. I en aquell entonces ja vaig alcomençar a vendre màquines en tota Andalusia i después me'n vaig passar a Extremadura i me'n vaig passar a Galícia, i normalment de Castelló a la Corunya y hasta Portugal vaig vendre màquines per molts puestos.

Exposar, fa molts anys arrere ja vaig exposar en la fira de Saragossa, FIMA, que no anava ningú, possiblement u dels primers de la Regió Valenciana que va exposar maquinària en la fira de Saragossa. He exposat tamé maquinària en Extremadura, en la fira de Don Benito, que Don Benito, és digam a on estan les fires de mostres de Extremadura estan en Don Benito. I he vist com la capital era Badajoz i quan vàem entrar en la democràcia, la capital, el govern, va passar a Mérida. Però molt antes de la democràcia que encara estàvem en Franco, jo ja venia màquines en Badajoz que era la capital. I después en Mérida que va ser la segon capital.

4. Innovació marca Gavara

I antes com ho feien: feien patents de tot lo que feien?

Patents no, les patents normalment van alcomençar... bueno, les patents estan de sempre, lo que passa que la gent fem coses i no les patentàem. Entonces jo per exemple vaig alplegar a fer tres patents. Que no és normal. Jo vaig fer tres patents i van ser la patent de la bomba de polvoritzar, la patent de les pistoles, i la patent d'un hidrocargador anticontaminant. Vaig fer tres patents, però después la patent, pues té les seues ventatges i desventatges. La ventatja que té és que, claro, u que ha patentat una cosa és perquè o l'ha inventà o l'ha perfeccionà. Entonces les patents que jo faig són digam de perfeccionament. Una... quan alcomencem a fer màquines de polvoritzar, estàvem obligats a tindre tres bombes diferents, **[40 min.]** per

tamany, per caudal i per potència. I clar, això era un inconvenient. Perquè eren tres bombes diferents, eren tres tipus de recanvis diferents, i mosatros vàem, digam, perfeccionar lo que era una bomba, que mosatros no som inventors de bombes, ja estaen inventaes. Mosatros som uns perfeccionistes. I entonces conseguim que en vez de tindre tres bombes, que eren totes alemanes: la Holder, alemana, mosatros en una bomba Gavara vàem, digam, aplicar tot lo millor de cada bomba més les nostres idees, aplicar-ho en una bomba nostra. I en ixa bomba conseguim que la mateixa bomba faça de vint litros a cent cinquanta litros per minut, i a una pressió de cent vint atmòsferes. Superem tot lo que hi havia en ixe moment i mosatros en una bomba teníem el servici pa tot. I vàem fer lo de la bomba, vàem fer tamé la patent de l'hidrocargaor. Que el hidrocargaor... normalment se regava tot a manta, i la màquina de polvoritzar la carregàem en un reguer que la gent bevia, els animals bevien, i el llauraor se llavava en l'aigua. Entonces quan li posàvem un hidrocarregaor al reguer contaminàvem l'aigua. L'aigua a partir d'ahí era tota blanca, contaminà. I mosatros sabedors de que això no estava bé, el hidrocarregaor, que ja estava inventat de a saber quan, mosatros traem el sistema de anticontaminant, que era el mateix mecanisme acoplant-li una vàlvula de retenció, pa que l'aigua puguera anar cara a la màquina de polvoritzar però no poguera retrocedir. Ja podíem posar el carregaor dins del reguer, que l'aigua no la contaminàem. Entonces milloràem el tema.

I ahí pues alcomencem a fabricar les pistoles, la correria i les bombes, i a part alcomencem en un principi féiem les cubes les primeres de madera.

De madera?

Tipo tonell de vi. Les primeres. Però allò no mos caïa massa graciós. Volíem algo millor. I algo millor era fer-les de xapa de ferro de uns tres o quatre milímetros, o cinc milímetros, i féiem una cuba cilíndrica. La enrotllàvem mosatros en el taller, li posàvem els fondos i féiem el brocal, féiem el colaor, perquè no existia res d'això. I ja teníem la màquina feta diferent a la de un tonell de vi. I una miqueta més avant va haver... enfront del taller se va muntar una fàbrica de cosmètica i de artículs de limpieza, tipo Gior, tipo lejía, tipo tal, i entonces esta fàbrica va alcomençar tamé per u de Nules que li dien Gozalbo, que eren fills d'un corretger de fer collerons i silles pa la cavalleria, i un fill de tants, com allò de la cavalleria ja anava malament, entonces se va dedicar... va obrir una drogueria. I a partir d'ixa drogueria ell va començar a voler-se fer xampú, açò, lo atre i lo atre. I entonces el mateix representant que li venia ixos artículs... bueno, que els representava, li portava ixos artículs, entre els dos vaen tindre el pensament de, els Gozalbo en Nules fer certs productes i el mateix representant vendre'ls. I entonces se va crear l'empresa que seria Ingómer. **[45 min.]** Ingómer era de Gozalbo i d'un andalús que era el representant, i entonces van alcomençar ahí a fer alguna xapussa. Xapussa, primer en una planta baixa, después d'ixa planta baixa, quan jo vaig passar ja a la carrera de Vilavella, que ja estava prou mecanitzà, ells vaen voler muntar ahí una fàbrica i la vaen muntar entre Gozalbo, entre Pepe Espinosa, el pare; un tal... que li dien tamé Martínez, "els Masos", que tamé tenien comerç de teronja; ixos eren els sócios capitalistes. Pepe Rochera tamé era capitaliste. I entonces allí van muntar l'empresa nova... van muntar la empresa nova, en la qual ja se dedicaven a fer tot tipo de xampú, lavavajillas, açò, lo atre o lo atre. Entonces ahí feia falta tota la maquinària, i jo tenia el taller recién fet sense tindre un duro. Fet. I entonces jo com feia la reparació i algunes xapusses amb esta gent, pues ells vaen demanar un pressupost a uns d'allà de Catalunya pa que els feren les instal·lacions pa la nova... i fabricació de... I allò valia sobre quatre millions de pessetes. Que jo els devia com aquell que diu en tota l'obra que vaig fer del taller nou. I vaig vore el pressupost i dic: "això ho puc fer jo tamé per ixos dinés, i damunt vos done un any de garantia o dos anys, material i mà de obra. —Com? Tu pots fer això? —Sí home, sí". I és quan vaig alcomençar en aquell entonces a manejar el acer inoxidable, que no ell manejava crec que ningú en la província de Castelló. I entonces alcomence jo... perquè ahí el secret era la soldaura. I la soldaura jo estava molt afinat, i la

soldaura jo la vaig poder solucionar, i vaig fer jo el muntatge. I en el taller que tinc vaig fer... sis cubes de inoxidable de dos mil litres, i dos cubes de quinze mil litres. I del taller vàem passar amb un tractor i en dos rodes mal posades vam passar d'ací a la fàbrica, les vaig instal·lar, totes les bombes eren de inoxidable, totes les tuberies i grifos de inoxidable, agitaors i tot. Els ho vaig fer jo. I ahí me vaig afinar molt en l'inoxidable. I és quan alplega un moment que vaig fer ja les cubes, pa no tindre problemes d'oxidació, de açò... les vaig fer de inoxidable. I vaig fer prou cubes de inoxidable. Pa Vilavella, pa Nules, pa la Vall... vaig fer prou. Però tampoc mos s'acomodava, era molt bon material, però no reunia les condicions encara completes. I a partir da aquell entonces alcomence jo a fer-me els modelos i els moldes i la fabricació de fer totes les cubes en fibra de vidre. Perquè la fibra de vidre tamé aguanta tots els productes, aguanta molt bé les temperatures i li podem donar la forma que volem. Els fem amb moldes, però li podem... a ixé modelo li podem fer lo que vullgam. Les curves, açò, el tal, l'estètica que mos feia falta. I és quan fem una cuba de polvoritzar ben adaptà a lo que és una màquina de polvoritzar: per l'agitaor, per l'alojament de la bomba, per l'alojament de la turbina... I és quan fem tots els modelos de les màquines que tenim, i tots els moldes. I a partir d'ací fem totes les cubes en fibra de vidre. Un atra tècnica que tampoc empleava casi ningú, alcomençaven a emplear la fibra de vidre, normalment, en Vinaròs-Benicarló, [50 min.] pa fer embarcacions pals pescaors, i de fibra de vidre. Els únics. I después va haver algun atre allà en Tarragona que se va dedicar a fer... pals turistes fer tamé els... digam, allò el nom que té... embarcacions a pedals, que van dos, i ho feien això tamé. Amb fibra de vidre, vull dir que tamé amb la fibra de vidre vam ser pioners a més no poder. I después el mecanitzar les peces va ser perquè tota l'experiència que vaig adquirir a la fàbrica de Segarra de soldaor, de torner i de fresaor, ho vaig dependre tot allí. Perquè entonces per algun taller se veia algun torn, però fresaors, rectificaores i tal, no se veia casi res. I això me va servir: el haver treballat en l'automòbil, el haver treballat en mecanització en la fàbrica de Segarra, pues me va ser de molt de interès pa fabricar lo meu. Cosa que, claro, un taller que estiguera especialitzar en motors, en construir coses i mecanitzar-les no era fàcil, però jo estava preparat ja.

La seua iniciativa no la té tot el món, eh? Ixa capacitat pa innovar i pa plantejar-se... Això és un lujo.

Bueno, pues això, pues s'ha acabat ja. Això ja ha alplegat el momentet que vam dir: ja prou, perquè ja no ve ningú darrere i ja no hi ha que fer res més.

5. Primers fabricants

Después a la fira, pues ja te dic, en l'any 64 vam alcomençar a eixir, i hasta la fetxa.

Encara hi havien animals, encara era fira d'animals, entonces.

Quan jo alcomence, de maquinària agrícola no n'hi havia res. Vaig alcomençar jo amb maquinària agrícola, va aparèixer Cabedo, que tamé fa anys que ha faltat. Cabedo. Va alcomençar Cabedo amb alguna màquina de polvoritzar. Cabedo normalment va fer alguna màquina de polvoritzar un poc antes que jo. Perquè tamé era molt més major. Después els que fabricaven motocultors vaen alcomençar a fabricar motocultors después de mosatros vendre ja motocultors. I en Villareal jo vaig col laborar amb tots els de Villareal, perquè normalment jo ha venut Macàpers, cavaores, he venut Cavaoles, he venut Gyrmets, he venut Terbus, he venut... Después laTrust la venia Vedrí, i la Movicam la venia Daniel Manzano, que ixos ja no n'hi ha ningú de fa temps. El únic que queda supervivient sóc jo, me pareix. I possiblement en este moment u dels de maquinària agrícola en vida i una miqueta encara en actiu de tota la Regió Valenciana siga jo. Perquè jo n'he vist alguns davant de mi amb maquinària agrícola, però ixos no estan ja, han mort tots ja. En este moment seré u dels més vells de la Regió Valenciana que encà estic... no estic en actiu però encà done guerra [risses].

Està molt bé! Li importa dir-mos quin any va nàixer?

Jo? El [dissabte] 2 de l'11 del 40.

I està com un roble, vamos!

Sí,estic... home, no estic com un roble: estic, estic i avant. Perquè si passem els de la meua quinta, pues ja ne quedem uns quants i avant.

No mos ha dit com li diuen.

El nom? Antonio Gavara Gavaldá. Ara, a mosatros per Gavaldá no mos coneix casi ningú perquè és el segon apellido, però per Gavara més que pel nom.

Después som quatre germans. I els quatre hem estat treballant sempre junts. El que inicia el negoci sóc jo que sóc el major.

I el més tècnic tamé, m'imagine.

[55 min.] El més tècnic perquè quan jo me monte el taller jo ja era torner, fresaor, soldaor, reparava motors de gasolina... Estava preparat. I después ja alcomencen... el que me seguix alcomença en el primer taller que vàem obrir en Mariano Huesa. Después a continuació aquell taller se fa menut als dos anys i passem a Santa Natàlia, i ahí ja vàem treballar els quatre. I allò mos se fa

menut i prompte-prompte ja passem a la carretera de Vilavella. I allí, pues claro, ja vàem passar de un taller que podia tindre cent metres, vàem passar a u que en tenia ja huit-cents. I ara en este moment són mil sis-cents metres.

Els noms dels seus germans mos los pot dir...?

El noms... jo sóc el major, Antonio, a continuació Manolo, Manuel; a continuació Francisco i l'últim Fernando.

Aixina els ficarem a tots...

Sí, posa'ls, no els hem apartat mai. Pa'l bé i pa'l mal hem estat sempre junts.

6. El Nules de postguerra i l'inici de la transformació del terme

Quan tindria... naixc en el 40. Quan tindria a lo millor dos anyets o tres anyets, la guerra ja s'havia acabat, però jo recorde que alcomence a anar de la casa que jo vivia en aquell entonces a casa m'auelo. I la casa que jo vivia era Gilaberto Centelles, fundaor de Nules. De allí me n'anava al carrer Sant Antoni número 25, que vivia m'auelo. I jo recorde que pa anar anava pel mig del carrer per un pasillo que havien obert els hòmens perquè tot el poble estava ple d'escombros.

Encara, eh? Encara ho ha conegut vosté, això.

No, no: conegut uns quants anys. I anava de Gilabert Centelles anava a Sant Antoni per un passillo que mos podíem crugar dos. I casa assolà, casa assolà... Derribà per la guerra. Ple d'escombros a la dreta, ple d'escombros a l'esquerra, i a on hi havia una casa que vivia algú s'apartaen les pedres pa entrar. Com si estiguera nevat, això que aparten la neu i fan el passillo. Igual. I ple d'escombros. I en el carrer Sant Antoni encara queden cases derribaes. Encara en queden a lo millor... de la guerra... lo menos cinc o sis cases derribaes. I la casa de m'auelo estava tocà però no va caure. I después mos va tocar tirar-la perquè estava ja... Tot eren escombros. I l'agricultura en aquell entonces, la teronja, ja valia dinés. Valia dinés perquè normalment... la teronja valia prou perres i normalment el llauraor les finques que tenien,

pues les cuidaen moltíssim perquè amb la teronja guanyava molts més. Però els terongers alplegaen normalment... jo he conegut haver terongers només, digam, de Vilavella, del Collao, Betxí, cara a la mar, perquè era el únic puesto que se podia fer un pou i muntar una bomba i traure aigua i regar a manta. I això ho he conegut tota la transformació que ha hagut de... El regadiu estava del poble pac a la mar. Ahí eren terongers, però del poble pac a munt, cara Vilavella, no hi havia res, perquè no hi havia aigua. Inclús la gent de Vilavella, la gent de la Vall tenien finques en Xilxes, en Nules, en Burriana... Els d'Artana tenien finques en Burriana. Encara en queden. Pa poder sembrar hortalíssies, perquè com en Artana aigua estava la de les fonts i avant, era poc. I compraen finques per ací baix i pel terme Villareal, [60 min.] compraen finques pel regadiu. Els de la Vall tamé, per falta de tindre puestos pa sembrar hortalíssies per falta de aigua, compraven finques en Moncofa, en Xilxes, en La Llosa, en Nules... Pa poder fer hortalíssies. Jo he conegut, ja te dic, d'ací del poble pac amunt no haver ni terongers en Betxí, ni en Onda, ni en Artana, ni en Vilavella, ni en la Vall.

Garroferals i...

Ixa és. I a partir d'ahí alcomencen a fer pous i és quan alcomença la transformació de finques cara amunt. Això va ser un treball enorme, perquè pa transformar una finca, en este moment amb un tractor enorme se feia lo que se volia, però en aquell entonces tu saps com se feia? Quan era un terreno que estava compactat de tota la vida, n'hi havia que fer molla de terra, d'altura per lo menos si podia ser un metro millor que mig. Perquè quan més terra hi havia, quan posaven els terongers tenien més terreno pa viure i pa barbar. I entonces la cavalleria no podia fer molta profunditat.

La rella.

Els bous... dos bous enganxats en una xaruga feien una bona treballà, però no era suficient. I quan el terreno era fort és quan vaen eixir els malacats. Malacats volia dir que era un tractor a petròleo, que tampoc gasolina... n'hi havia però estava molt escassa i molt cara. Anaven amb petròleo i arrancaven el motor a gasolina i només estava el motor en marxa passaen a petròleo.

Mare meua, no ho havia sentit dir mai.

I entonces ixos tractors això se dia un malacat. Malacat, que ixer tractor se instal·lava en un extrem de una parcel·la i se posaven dos polees i un cable. I en ixer cable anava digam atornillà una xaruga enorme. Pero entonces n'hi havia que clavar les polees amb un clau enorme, i ixer clau se clavava amb un mall, una massa enorme, però a la vegada eren a lo millor tres hòmens potents amb la massa, amb el mall pegant-li al clau pa clavar ixa polea. I per ixa polea passava un cable, i allà a l'atre extrem de la finca un atra polea amb un atra clau, i entonces el tractor portava un cabrestant que arrastrava la xaruga hasta allà al final. Baixaven la xaruga i alcomençava el cabrestant a estirar, i la xaruga ja podia fer una profunditat... a lo millor la faria de cinquanta o huitanta centímetros. I era ja lo suficient pa preparar el terreno pa la... Però quan havien fet un solc n'hi havia que tornar a desclavar els claus, tornar-los a clavar i tornar a posar el... i tornar arrere i tornar a fer un atra eixida. Aixina se transformaven les finques. I lo que era d'ací del poble per amunt, tot el terme de Nules, el terme de Vilavella, el terme de la Vall, el terme de Betxí, el terme de Onda prou després, perquè la gent anava guanyant terreno a poc a poc. Els de Nules anàvem cara amunt, i els de la Vall anaven cara avall. I els d'Artana anaven cara avall. I els que anàem cara amunt eren els de Xilxes, Almenara, Nules, Moncofa, Burriana anava **cara** amunt, cara al terme Betxí i cara al terme de Onda. Castelló no, perquè Castelló ja no se consideraven llauraors com els de la Plana Baixa: Castelló era la capital. Érem normalment Almassora, Burriana, Nules, Moncofa, Almenara... tots ixos cara amunt, i els de la muntanya cara avall. Entonces, qui són els que tenien els malacats? Pues els malacats i trillaors de blat, que se'n plantava molt, [65 min.] ixos que tenien els malacats era, de Nules Batiste Estrems. Batiste Estrems tenia ací a l'eixida de la Fira cara a la Vall, ahí tenia una

explanà enorme que ahí tenia les trillaores. I tenia els malacats. Ixe era Batiste Estrems. Después un atre en Nules que era... que estos eren de Artana... estos se dien, a vore... Herreros, que era Joan el del *Malacat*. Batiste Estrems era Batiste Estrems, que tenia els malacats, i Joan era el que tenia tamé trillaores i malacats, i ixe descendixen d'Artana. I después un atre que tenia malacats però que va dependre de Estrems, era els... eren de la Vall... vaen arribar u d'ells a ser president del València. Perquè clar, vaen menejar molts dinés, perquè tenien molts malacats. Tuzón [[Arturo Tuzón Gil](#)!] Pues Tuzón vaen alcomençar amb els malacats. I después amb els malacats en la Vall va eixir un atre tamé, que tamé tenia finques en Nules, degut a lo del regadió. I eren veïns de una... de marjaleria, de terra d'arròs. I a este... aquell és Tuzón... Casanova. I aquell tamé va posar els malacats, i entre ixos malacats se va fer tota la transformació, inclús de Onda, la vaen fer sempre ixos. Eren els que dominaven el tema.

Después, ja que ix este, era veí de Nules i jo tindria a lo millor deu anys o onze anys, i este se dedicava a preparar la terra d'arròs, que hi havia molta terra d'arròs. A preparar la terra d'arròs, i havien de ser cavalls potents i el que manejava el cavall potent a més no poder. Entonces Casanova era potent. De la Vall era, i tenia uns cavalls enormes. I era tremendo. I se dedicava a xarugar la terra d'arròs, amb un cavall i una xaruga pel mig del fang, i això és un treball molt pesat pal que porta la xaruga i pals cavalls. Però este tenia bons cavalls i ell era forçut amuntó i xarugava. Però después venia que una vegà xarugat s'havia de dragar el terreno. Dragar el terreno volia dir que en una taulaora plena de ganxos per baix, n'hi havia que passar per damunt de lo xarugat, dixar el fang ben desfetet i ben planet, pa que después el home, manualment, amb una garba d'arròs ací al costat, agatxat, i en l'atra mà agarrava una mata i la plantava en el fang, un atra mata i la plantava... A ull. Però después això tirejava conforme volies, ho feia de categoria. Però pa preparar ixa terra d'arròs pues Casanova no ho podia fer, perquè pujava dalt del cavall i el cavall no podia. És dir, el matava. I entonces jo tindria a lo millor onze anys o per ahí, jo manejava ja el cavall i el carro conforme volia, perquè érem fills de llauraors i estàvem acostumbrats tots els xiquelos a segar, a treballar i ixes històries. I entonces com ell sabia que jo manejava bé la cavalleria, diu: "mira, fija't bé en lo que faig jo. Jo me'n vaig pac allà i tornaré pac ací. Tu fija't en lo que estic fent, quan alplegue ací a continuació pujaràs tu al cavall i seguiràs fent... un dia darrere d'un atre tot lo que xarugue tu ho has de dragar. [70 min.] I a ixa edat ja comencem ja a dragar la terra d'arròs [risses]. A dragar la terra d'arròs, a sembrar el panís, a... el panís se sembrava a mà. A sembrar el panís, a... En fi, totes les tarees agrícoles.

7. La clementina

Clar, se sembrava moltíssim.

Correcte. Ja veus tu com se transforma el terme. I después de vore que ja estaven guanyant terreno transformant amunt, amunt, amunt, hasta la muntanya, pues en un cert moment ja apareix que les clementines ja valien... Bueno, la clementina alcomença ací en la Regió Valenciana, alcomença la clementina però que no era la clementina: era la mandarina. Que la va importar un senyor de Villareal. Va ser el que va importar la mandarina, i va ser ell el primer en plantar un teronger mandarí en la Regió Valenciana. Possiblement en tota Espanya, perquè en Andalusia hi han terongers de molts anys, però mandarins no. I alcomencem este home a portar ixa llavor. Ell la planta i alcomença a estendre's i alcomencem a plantar mandarins per tots els rincons. Ja una vegà tot eren mandarins, Villareal eren mandarins, Burriana mandarins, Nules mandarins... mandarins i nàvels i comunes i tota la història... i bernès, moltes llavors, alcomença ja a estendre's la mandarina i una vegà està estesa apareix la clementina. No la clemenules: la clementina. I ja alcomencen ja a plantar-se i a empeltar els mandarins i de clementins.

La clementina fina, supose.

La clementina fina i atres clementines que tamé apareixen. I alplega un moment que ja apareix la clemenules. I apareix la clemenules, te podria dir fetxes exactes però... ho tinc apuntat però no ho tinc. Apareix la clemenules precisament en el carrer que jo vaig tindre el segon taller: el carrer Calvari, que és calle Santa Natalia, el Calvari allà al final i a mà dreta apareix el primer clementí. I apareix el primer clementí perquè el propietari de la finca, que tamé te podria dir el nom però ja no me'n recorde, apareix i veu una rama de clementines diferents a les atres de l'abre. I li va llamar l'atenció i "xa, esta teronja, esta teronja... És diferent, és diferent...", i la persegueix i alplega el moment de que alcomença ja a agarrar-ne una i obrir-la i vore aquella teronja com era, i se dóna cómpter de que aquella teronja no tenia pinyol, que ja no era normal. Hasta ahí totes tenien pinyol. Ixa no tenia pinyol. I que era molt dolça, que era molt fàcil de pelar i que els xiquets se la podien emportar darrere, menjar-se una teronja sense embrutar-se i sense ningun problema. I alcomencen a perseguir-la i va ser... [Pepe Mezquita](#) [es pot llegir també el seu propi i preciós relat de '[L'origen de la Clemenules](#)']...

Pepe Mezquita, un dels tallaors que... Mos lo va contar, sí.

Exactament. Pepe Mezquita va ser perseguidor tamé de la clemenules. El amo de la finca, dos. Viveros Canós, Ramón, el tio de estos era viveriste ja. I com era viveriste sabia de què anava en el tema de plantes i... tres. I entre una pandilla de amics la vaen perseguir, la vaen seguir avant i va ser Viveros Canós el primer que va alcomençar a traure els primers plantons de... el primer! I els primers plantons de clemenules. Encara que una miqueta més avant, Viveros Canós no seguix fent ixe treball perquè Viveros Canós estava més inclinat a tot tipo de jardineria i plantes pa ajuntaments, forestals: pins, pinets, açò, lo atre, lo atre. Pareixia que tenia més pervindre que la clemenules i ell va dixer de fer plantons de clemenules i va ser quan els de Vinaròs, [75 min.] més que res Alcanar i Vinaròs se vaen llançar. Però ixos vaen ser els primers. I ahí Nules va anar a més, a més, a més, a més, a més, en la teronja, i se va fundar la primera cooperativa, Sónex 1, Sónex 2, Sónex 3. I después ja apareix la Nulexport. I la Nulexport va ser una referència, la més potent en exportació de clementines. En ixe moment. En ixe moment estava la de Algemesí, la més potent d'Espanya en teronja grossa. Ixes dos cooperatives: la de Algemesí seguix amb la teronja i amb hortalíssies, i la de Nules en la teronja desapareix, i en canvi la de Benicarló, que alcomença después amb la teronja, alcomença amb la teronja, seguix amb la teronja i seguix amb la hotalíssia. I jo com sóc d'ixa època i feia la reparació de tota la maquinària... li vaig vendre alguna màquina de polvoritzar a la Sónex 1 que no feia jo encara. Encara no havia fet ninguna màquina. I a partir de que alcomence i li vaig vendre una màquina... que era Geno, Genovés, una màquina a la cooperativa esta i una màquina a Calpe, a Ismael Calpe però l'auelo. No estos de ara, ni al pare: a l'auelo. I a partir de que jo vaig alcomençar a vendre alguna màquina de polvoritzar, ja m'agarre jo a fabricar màquines de polvoritzar. Claro, he segut el proveedor i el que he fet tota la reparació en totes les cooperatives, inclús en la Nulexport. A la Nulexport li vaig vendre un tractor Fendt. Después a Bicoca, que no està ja, a Bicoca tamé li vaig vendre un tractor Fendt, perquè eren els millors tractors pa la agricultura. I claro, Bicoca per desgràcia ha desaparegut, Nulexport ha desaparegut, i les cooperatives de Almenara, La Llosa, de Betxí, de Vilavella, han desaparegut. Totes. Exportaors, encara que pareixia que el negoci se l'emportava tot l'exportaor, els exportaors tamé han desaparegut. Después tamé va aparèixer... estos de...

...sí, home, sí, encara són ells els que distribuixen pa moltíssimes...

Correcte. Pues antes d'ells va ser el pare d'ells. I va ser el pare d'ells perquè havia de ser una persona que sapiera de vasons de Renfe, perquè la teronja se podia enviar a Alemanía no anava per camions. Anava per... Perquè els camions que n'hi haven no eren internacionals. I anava tota per Renfe. I hi havia que enviar una persona a Alemanía que sapiera de vasons de tren. I que sapiera de lo que és la teronja. I entonces vaen elegir al pare de estos que era factor de Renfe, era el que enganxava vasons i desenganxava vasons. Llombart!, el pare d'ells. Va ser

el que estava d'empleat en la Renfe de Nules enganxant i desenganxant vagons. Vaen elegir a ell. I a ell el vaen enviar a Alemanàia. I ell recibia els vagons de teronja de les cooperatives de Nules, de la Sónex 1, Sónex 2, Sónex 3 i después Nulexport. Recibia tots els vagons i ell en Alemanàia els distribuïa per tots els mercats. I después se va agarrar tamé les cooperatives de Vilavella, de Moncafa, de Almenara, tamé recibia ell els vagons. Después ell ja va faltar i ho vaen agarrar els fills, ja se'n van vindre ací i des d'ací ja fan tot el treball. **[80 min.]** Tot molt bé i tot avant, tot avant, tot avant. I alpleguem a l'any 2000, poco más o menos, i alcomencen a vindre les complicacions. En aquell moment, un fanecà de terongers, segun a on estava, podria valdre de un milló a milló i mig de pessetes i se la rifaen. A l'any 2000. I estem ara en el 2023 i totes les fanecaes que hi han, el pares volen... bueno, els pares molts d'ells han faltat, i els que han quedat han volgut passar a nom dels fills la terra, i els fills no la volen ni regalà.

Bueno, quedant-mos ahí a on mos hem quedat, que una fanecà valia un milló o milló i mig de pessetes, en este moment no val cap perra. Volen vendre-les i no poden vendre-les. Cultivar-les no poden seguir cultivant-les, beneficis no ne queden, només queden que pèrdues, i tot açò ha segut del 2000... I finca de terongers ja no se n'ha transformat ninguna del 2000 pac ací. Algú, algú molt poquets, alguna plantonà que algun comerciant o algun jove més atrevit s'ha atrevit a arrancar-ho i a posar alguna llavor nova, però malament, malament.

Bueno, i ací al pla, perquè allà dalt en Artana, tots aquells penjats que tenim això s'abandonarà tot.

Això impossible, perquè ja lo que no s'ha pogut mecanitzar, tant en la província de Castelló con en el resto de províncies està abandonat tot.

8. Màquines de polvoritzar Gavara i altres faenes

Albarzerals. Bueno, vostés hauran treballat moltíssima gent ahí, perquè tenien molt de...

No.

Quants treballaors...?

No, mosatros vàem alplegar a ser-ne... n'érem... És que van... quan van entrar el any 90, vam començar a manejar lo del tema dels tractors i vàem ser concessionaris de la província de Castelló dels tractors Case. Después en estes empreses enormes passen coses tremendes — com ara està passant en Telefònica Espanyola, que qui havia d'haver dit que a estos els s'ocurrira vendre accions de Telefònica Espanyola, però quina mentira hi ha per ahí pel mig pa que això se venguen accions. En primer lloc és Telefònica Espanyola i baix del meu punt de vista no hi ha que vendre res de Telefònica Espanyola. Què passa per ahí? Quin negoci hi ha pel mig? Pues ahí estem. Entonces en totes empreses grans jo he segut concessionari de Case, Case Internacional. Ne vaig vendre una cinquantena de tractors i a la que ne venc cinquanta resulta de que Case s'ha venut. I s'ha venut, ha desaparegut i mosatros tot el treball de concessionari se perd tot. A continuació agarrem Fendt, que tamé és quan els pagàvem al comptat, i agarrem Fendt i quan la teníem quatre o cinc anys i vaig vendre a lo millor tamé una cinquantena de tractors, entre ells u pal Frucamp, u pa Nulexport i u pa... de Villareal que tamé era exportaor de fruta, i quan havia venut una cinquantena de tractors la fàbrica se ven i si te he visto no me acuerdo. Amb Carraro tamé passa igual, i allà a última hora faig "bueno, ací no val la pena ser concessionari ni de tractors ni de cotxes ni de res, perquè hui tenim per eixemple un concessionari de Mercedes, que és paraula major, i ixe concessionari Mercedes primer era u, después un atre, i demà serà un atre. I la que mana de la marca és Mercedes, i Mercedes fa lo que vol, i els demás tot caos. I lo més acertat era el fabricar mosatros lo nostre i vendre lo nostre. Però tamé alplega un moment que tamé s'acaba. I està acabant-se.

Antes cada llauraoret tenia el seu motoret i tenia la seua maquineta, però arriba un moment que això...

Después en Artana pues... Ahí tinc jo una foto de una màquina que li vaig fer a... al pare de Marta, [85 min.] José Pla Silvestre, i al germà, Pascual. I degut a la bona amistat que hi havia vaig anar al bateig de Marta [risses].

Aixina és que te puc parlar d'Eslida i d'Artana i de molts puestos. I de la pena que és que l'agricultura mos se'n vaja de la mà.

Tamé els feia jo la faena a les cooperatives. Inclús el molí d'Artana, de l'oli, l'almàsara, tots els anys anava jo a repassar-los tot el sistema de fabricació, perquè les bombes que ells tenien pa omplir d'aigua els capatxos, ixes bombes eren molt aparegudes a una bomba de polvoritzar. I en aquell entonces quan jo anava i el molí estava en marxa, claro, com tenia molta clientela d'Artana i jo ho dominava tot, pues era jo el que reparava el molí tots els anys. Tots els anys, antes d'alcomençar la campanya jo alcomençava a dixar el molí en condicions. Tota la maquinària en condicions.

Francisco Beltrán Bigorra tenia una bona hacienda. Cunyat de Ernesto Segarra. Cunyat. I tenia una bona hacienda en Nules perquè eren... Pedro Alcázar era la hacienda número u, después estos eren tamé una bona hacienda i Pascual Martínez, els *Calos* que diem. Pues tots han segut clients meus i tots coneguts.

I después hi havia, per exemple, estaven els ferrers d'ací, els Burguetes, ahí en front... jo no sé si esta gent feien algo pa vostés o...

Bueno, esta gent eren ferrers, normalment ferraors de cavalleries, i después com això tamé anava acabant-se se vaen dedicar a fer cerrajería: fer reixes, fer portes, fer històries. I com era tamé la època de les motoaixaes van començar tamé a fer rotovatos i relles, i algun apero pa la maquinària agrícola. Però después ja va faltar un germà, va faltar l'atre i a poc a poc això ha desaparegut. Después està tamé este Jesús que has entrevistat [[Jesús Pitarch, 'el del Baccus' / 'el del Bonk'](#)], que era ferrer, tamé eren ferraors de matxos. Hi havia un veterinari en el poble que era molt amic del germà. I el veterinari era el veterinari i este era el ferraor dels animals, que cavalls n'hi haven en totes les cases. Estos vaen fer això, però prompte prompte vaen desaparèixer. I después saps qui feien rotovatos tamé? En Villareal hi ha alguns que tamé ne feien, i tamé han desaparegut tots. Después a la part de València hi ha u que és el... que tamé feia rotovatos primer que tots els de Villareal i tots els de Nules i de molts puestos, i estos al ser els primitius, a part de fer els rotovatos ja van ser ells els que vaen fer les cutxilles d'esta forma, de l'atra, de l'atra, i venien les peces soltes a Burguete, a Chilano de Villareal... Cutxilles soltes, desbrossaores, i a vendre cutxilles ja per tota Espanya i part del món. I estos estan ahí al costat de Foios.

Clar, allí encara se sembra molt i encara...

Sí, però la major part ja se'n va tota fora. Perquè fabricants en Espanya ja no ne queda casi ningú.